

שתי שיחות פילוסופיות

גאיוס מוסוניוס רופוס (C. Musonius Rufus), אזרח רומי יליד וולסיני שבאטרוריה (היום העיר הקטנה Bolsena מצפון לרומא), חי בין השנים 30 ל-100 לסה"נ. מעט מאוד ידוע לנו על חייו. הוא היה פילוסוף סטואי שלימד פילוסופיה ברומא, ועל תלמידיו נמנה גם הפילוסוף והמורה הסטואי הידוע אפיקטיטוס (Epictetus). כרוב המורים לפילוסופיה ברומא באותה תקופה, לימד בעיקר ב'לשון אמה' של הפילוסופיה, יונת, אם כי לשונו, ולשון רבים מתלמידיו, היתה לטינית. פעמים אחדות גורש מוסוניוס מרומא לתקופות קצרות, אך תמיד חזר אליה והמשיך בפעילותו הפילוסופית. ככל הנראה לא פרסם מוסוניוס ספרים, ומה שהגיע אלינו הוא עשרים ואחת 'שיחות' שרשם מפיו תלמיד בשם לוקיוס. גם שיחות אלה השתמרו לא כספר בזכות עצמו, אלא בגלגול מחילות, בתוך האוסף הגדול ('אנתולוגיון') של כתבים פילוסופיים שערך מחבר בשם יוחנן איש סטובי שבמקדוניה (Ioannes Stobaeus) במאה החמישית לסה"נ. ההוצאה הבקורתית של הטכסט של שיחות אלה יצאה לאור בלייפציג בשנת 1905, בעריכת אוטו הֶנְזֶה (Hense), ומספר הוצאות עם תרגומים ופירושים באנגלית, גרמנית, צרפתית, איטלקית והולנדית שיצאו מאז אינן אלא מהדורות של הוצאת הנוזה, עם מספר תקונים לטכסט.

כרבים מן המורים הסטואים לפילוסופיה בני זמנו עוסק מוסוניוס בעיקר בבעיות מוסר וחברה. די להציץ בכמה מן הכותרות של שיחות אלו: "שכל בני האדם נוטים מטבעם למדות הטובות"; "מה עדיף, העיון או המעשה?"; "הגלות אינה דבר רע" - וכיוצא באלו. מי שיקרא רק את שתי השיחות שתרגמתי, די לו בהן שיעמוד על כך שבשביל מוסוניוס חלקים אחרים של הפילוסופיה, כגון הלוגיקה או פילוסופיית הטבע, אמנם ראויים לעיסוק אצל מי ש'פילוסופיתם' אומנותם, אך עיקר התועלת שבפילוסופיה לאדם המצוי היא באותו חלק של הפילוסופיה שבעולם העתיק היה קרוי 'אתיקה', ותפקידו הוא ללמד את האדם את המדות הטובות וההתנהגות

המוסרית בחברה ובמדינה. כמה מרעיונותיו העיקריים של מוסוניוס, כגון ההדגשה היתירה על השויון בין בני האדם השונים, והדגש על הפילוסופיה כתורת חיים הפתוחה לכל אדם — ויותר מזה: כחלק העיקרי והחשוב ביותר של מה שמן הראוי שיהיה חנוכו הנכון של כל אדם: ר' סוף המאמר השני המתורגם כאן — הם רעיונות שחדרו לסטואה מן הפילוסופיה הקינית, שהיתה לה עדנה באותה תקופה גם ביוון וגם ברומא, ויתכן מאד שראשוני הסטואים היו דוחים אותם כנטע זר בשיטתם. או שמא לפנינו דוגמא לצורה שבה לימד סטואי פילוסופיה לאלה שעדיין לא הגיעו למעלת הפילוסוף, או אפילו למעלת 'המתחזק'? אנו מוצאים רעיונות דומים אצל תלמידו אפיקטיטוס, הנחשב לדמות מיצגת של הסטואים באותה תקופה, ופה ושם גם אצל בן דורו סנקא.

כיון ששיחות אלה נתונות לנו כבר בלשונו של תלמיד, אין בידינו להשוות בין מוסוניוס לבין סנקא מצד הסגנון ודרך הכתיבה; אך מבחינת התוכן ודרך הטיעון אין ספק שסנקא היה סופר מקורי, מתוחכם ומבריק פי כמה ממוסוניוס. מוסוניוס מתגלה כאן כמורה העונה בסבלנות לשאלות תלמידים ומסביר את עמדתו צעד-צעד. הדברים נאמרים בלשון השוה לכל נפש, אך המומחה יגלה כאן מונחים ובטויים המובילים לכמה ממלות המפתח בפילוסופיה הסטואית, ובמחשבה היונית העתיקה בכללה. במקום שאפשר, הסברתי רמזים אלה בהערות. לא בכל מקום הצלחתי למצוא בעברית מונחים הקרובים דיים לאלו שבמקור היווני. לחוקר שיזדמן לו לקרוא תרגום זה לא תהיה בכך כל הפתעה. אני מצביע על תופעה ידועה זאת — שכל תרגום יש בו כבר ויתורים על חלק ממשמעויות המקור — לצורך הקורא בתרגום הסבור שהוא יכול להסתמך על כל פרט ופרט בו כאלו היו אלה דברי מוסוניוס כפי שרשמם לוקיוס. "המתרגם", אומר הפתגם האיטלקי, "בוגד".

בחרתי בשני מאמרים 'פמיניסטיים', שכן עמדות כאלה אינן שכיחות בפילוסופיה של העולם העתיק. הקורא המצפה להכרזה על שיוון מלא, בכל דבר ודבר, בין גברים לנשים יתאכזב; וודאי שאין לחפש כאן דיונים על 'הקול הנשי', 'האחר/ת', וכיוצא באלו קלישאות המצויות בשפע בספרות האפנתית של זמננו. אולי מוטב לראות כאן את 'חצי הכוס המלאה'. מוסוניוס אינו מציע לבטל את חלוקת התפקידים המקובלת אז בין גברים לנשים, אלא לצמצם אותה לאותם תפקידים ומלאכות ה'תואמים את

טבעם השונה', ולפתוח את החינוך והעסוק בפילוסופיה לגברים ולנשים בשווה. בשביל בני זמנו היה גם בזה חדוש. כדבריו הידועים של היגל, הפילוסוף אינו יכול לחרוג מזמנו כשם שאדם אינו יכול לצאת מעורו. אך יש פילוסופים המסוגלים להקדים, או לקדם, את זמנם בצעד אחד קטן.

שיחה ראשונה : גם על הנשים לעסוק בפילוסופיה

כאשר שאל אותו איש אם גם על הנשים לעסוק בפילוסופיה, החל לדרוש מדוע גם עליהן חובה ללמוד פילוסופיה, ואלה דבריו. שהרי, אמר, הנשים קבלו מן האלים את אותו ההגיון¹ שקבלו הגברים — אותו הגיון שאנו משתמשים בו ביחסינו זה עם זה, ובאמצעותו אנו מבינים כל דבר ודבר אם טוב הוא או רע, נאה או מגונה. וכן גם החושים: לנקבה אותם החושים שיש לזכר, הראיה, השמיעה, הריח וכל היתר. כיוצא בזה אברי הגוף שהם אותם אצל שניהם ואין למין האחד יותר אברים מן השני. וכן התשוקה, והנטייה הטבעית² למידות הטובות, אינן מופיעות רק אצל הגברים, אלא גם אצל הנשים. שהרי הן, לא פחות מן הגברים, שבעות רצון מן המעשים הטובים והצודקים ומרחיקות את היפוכם. ואם כן הדבר, מדוע לגברים יהיה זה מן הראוי לחקור ולהתבונן כיצד יוכלו לחיות את החיים הנאותים — שהרי זה טיבו של העיסוק בפילוסופיה — ולא לנשים? האם לגברים ראוי להיות טובים ולנשים לא?

1. המלה היוונית שמשמעויותיה כמעט אינסופיות. λόγος, logos, תרגמתי בכל מקום לפי ההקשר, "הגיון, הגיון דברים, רעיון, הגיון פילוסופי" וכיוצא באלו. כאן מובנה של מלה זאת הוא יכלתו הטבעית של כל אדם לחשוב בהגיון. כדאי לשים לב לכך שאותו הגיון משמש בהקשר זה רק לידעת טוב ורע, ולא, למשל, לחשיבה לוגית או להבנת הטבע, שגם הן מתפקידיו שהן ה'לוגוס' האנושי. ר' בסופו של קטע זה: "שהרי זה טיבו של העיסוק בפילוסופיה."

2. המונח הסטואי הטכני, οἰκειότης (oikeiosis) שפירושו נטיה הטבועה באדם להתאים את עצמו לטבע העולם, כולל הטבע המוסרי של האדם בעולם. בפילוסופיה הסטואית, ההתנהגות המוסרית האמתית — של החכם, היודע תמיד בדיוק ובכל מקרה למה ואיך עליו להתנהג בדרך מוסרית והגיונית (שהן בשבילו צדדים שונים של אותו דבר) — היא הגשמתו המלאה של טבע האדם. מי שאינו מתנהג כך חי בנגוד לטבע.

הבה נתבונן בפירוט בדברים הראויים לאשה שבדעתה להיות אשה טובה, ונמצא שכל אחד מדברים אלה יבוא לה מן הפילוסופיה. ראשית כל, על האשה לכלכל את משק הבית, לחשב את הדברים המועילים לו, ולמשול במשרתים. אומר אני שכל הדברים האלה כלולים בראש וראשונה בפילוסופיה. שהרי כל אחד מהדברים האלה הוא חלק מן החיים, והמדע העוסק בחיים אינו אלא הפילוסופיה; והפילוסוף, כפי שאמר סוקראטיס, תר ומחפש כל ימיו "את כל שהתרחש בארמונך, הטוב וגם הרע".³

וכן על האשה להיות מיושבת בדעתה,⁴ כדי שתהיה נקיה מן התאוות האסורות ומן ההפרזה בהנאות האחרות, שלא תהיה משועבדת ליצרים, שלא תהיה אשת ריב ומדון, שלא תשקע במותרות ולא תתיפה ותתקשט שלא לצורך. אלה הן ממדותיו של המיושב בדעתו, וכן גם לשלוט בכעס, לא להתמסר לצער, ולהיות נעלה על כל הפעילות.⁵ הערב לכל אלה הוא הדיון הפילוסופי, ומי שלומד דברים אלה ומשים אותם בחיי המעשה, נראה לי שהגיע למרום פסגת הסדר הטוב,⁶ אם גבר הוא ואם אשה.

ניחא; כך הם הדברים עד כאן. אך האם האשה העוסקת בפילוסופיה לא תהיה גם אשת צדק,⁷ חברה לחיים ללא רבב, שותפה מעולה בחיים של

3. אודיסיאה, ספר רביעי, 392, תרגום אהוביה כהנא. סוקראטיס, לפי מקורות מאוחרים, היה מצטט שורה הומירית זאת, שבמקורה מכוונת למה שמתרחש בביתו של טלאמאכוס באיתקה, לצרכי הרעיון הפילוסופי שהפילוסוף עוסק בענינים של חיי יום-יום.

4. במקור *sōphron*, *σώφρων*, אחת מאותן מלים יוניות שאין להן תרגום של ממש בשום שפה. *σώφρων* הוא מי שמכיר את עצמו ואת יצריו ותשוקותיו, ומכוח זה שהוא מכירם הוא גם שולט בהם ומפקח עליהם שלא יצאו מכלל שליטה. יש מתרגמים "שולט בעצמו", או "מתון", אך תרגומים אלה אינם כוללים את ההיבט ההכרתי של מדה טובה זאת. התרגום שהבאתי — של יוסף ג. ליבס — מציג את שני ההיבטים העיקריים, גם הידיעה העצמית וגם האיזון בהתנהגות. שם העצם הנגזר מתואר זה, *sōphrosyne*, *σωφροσύνη*, ישוב הדעת, הוא אחת מארבע המדות הטובות הנחשבות ל"אבות המדות הטובות" (המדות הטובות "הקרדינליות") במחשבה היונית.

5. עוד מלה יונית שאין לה תרגום: *πάθος*, *pathos*. הכוונה היא לכל רגש שמי שנכנע לו אינו מושל בעצמו, אלא כפוף לאותו רגש כמי שהוא סביל ולא פעיל. למשל הקנאה, השנאה, הכעס, וכיוצא באלו. בשביל הסטואי, כל הרגשות ה'משעבדים' האלה הן מחלות נפש, ואחד מתפקידיה של הפילוסופיה הוא להציע לאדם רפואה ממחלות אלה.

6. עוד שם תואר (במקור) שהייתי מעדיף שלא לתרגם. *kósmios*, *κόσμιος*: המלה נגזרה, כמובן, מ" *kosmos*, *κόσμος*-סדר, ארגון", ומכאן "סדר העולם" או "העולם מנקודת המוצא של הסדר השולט בו". מי שהוא *kósmios* הוא אדם המארגן את כל מעשיו בתבונה ובהרמוניה ביניהם. בשביל הסטואי זה, כמובן, החכם, ורק החכם.

7. עוד אחת מארבע המדות הטובות ה"עיקריות" ("קרדינליות") במחשבה היונית:

קרוב הלבבות?⁸ האם אשה כזאת לא תהיה גם משגיחה נאמנה על אישה וילדיה, וטהורה מכל שאיפה לרוחים ותאות בצע? ומי היא שתהיה בעלת תכונות אלה יותר מן הפילוסופית, שהכרח הוא לה, אם הגיעה לפילוסופיה של ממש, לראות בעשית אי צדק דבר גרוע מסבילתו⁹, ככל שעשיה זאת מגונה יותר, ולהאמין שההפסד עדיף על הרוח על חשבוננו של האחר¹⁰ — ונוסף על כך, היא גם תאהב את ילדיה יותר מחייה? ומי היא האשה שתהיה צודקת יותר ממי שנוהגת בדרכים אלה?

ועוד, שומה על האשה המחונכת שתהיה אמיצה יותר¹¹ מזאת שלא חונכה, והאשה הפילוסופית מן האשה המצויה.¹² אשה כזאת לא תלך שולל אחרי דבר מה מגונה בגלל פחד המות או משום רתיעה מסבל, ולא תכרע ותשתחוה לאיש משום שהוא מיוחס, חזק, עשיר — וחי זאוס, גם אם הוא רודן. שהרי יש בכוחה, ממה שלמדה, לחשוב מחשבות רמות ונשגבות, לא לראות במות דבר רע ובחיים דבר טוב, וכך גם לא להרתע מן הסבל ולא לרדוף אחרי העדר הכאב בכל מחיר. מכאן שאשה מעין זאת תהיה גם עושה הכל בשתי ידיה ומוכנה לסבל הכרוך בכך, כשם שהיא מיניקה את ילדיה משדיה ומשרתת את אישה בעמל כפיה. ודברים אלה, שיש הרואים בהם מעשי עבדות, היא עושה ללא הסוס. הלא תהיה אשה מעין זאת לתועלת עצומה למי שישא אותה, לתפארת לקרובי משפחתה, ולדוגמא ומופת לכל המכירים אותה?

עשית הצדק, או 'צדקה' במובן העתיק (כמו בבטוי "צדקה עשה עמנו" וכיוצא באלה). במקור δικαιοσύνη, dikaiosyne.

8. שוב מלה יונית שאין לה מקבילה מלאה בעברית homonnoia, ómóvoia בלטינית, concordia ומכאן לאנגלית concord: הסכמה מלאה בכל לב בין שני צדדים.

9. העקרון הידוע המיוחס לסוקראטיס, שטוב יותר (מבחינה מוסרית) לסבול אי צדק מאשר לעשותו לאחרים.

10. שוב מונח יוני טפוס: πλεονεξία, pleonexia, מלולית "לקיחת יתר". מי שנוטל לעצמו יותר מחלקו עושה זאת על חשבון חלקם של האחרים. למלה זאת יש גם המשמעות המוסרית הכללית, אך גם שימוש פוליטי יהודי. הדימוקראט טוען כנגד כל המשטרים האחרים שהם לוקים ב"משיכת יתר" של המעמד השולט מחלקם של הנתינים.

11. עוד אחת מארבע המדות הטובות "הקרדינאליות": האומץ. במקור, ἀνδρεία, andreia.

12. כדאי לשים לב לכך שהחנך מקביל כאן לפילוסופיה וכמעט זהה לה. בשביל הסטואי, החנך האחד הנכון הוא החנך המבוסס על הפילוסופיה. מי שלא עסק בפילוסופיה אולי 'למד' מה שלמד, אך לא זכה לחנך.

יש האומרים, חי זאוס, שנשים כאלה ההולכות אל הפילוסופים שומה עליהן שתהיינה עזות מצח ואנוכיות, שכן הן פונות עורף לנהול משק הבית ומבלות את זמנן בין הגברים, לומדות דברי הגיון והתחכמויות וניתוח היקשים, בשעה שחובתן היא לשבת בביתן ולאחוז בפלך. אני כשלעצמי איני סבור שכך חיבות לעשות הנשים העוסקות בפילוסופיה, כשם שגם איני סבור שעל הגברים להניח מאחורי גבם את כל העיסוקים ההולמים אותם ולעסוק רק ברעיונות. יתר על כן, אומר אני גם שאלה העוסקים ברעיונות חייבים לעשות זאת לשם המעשים. שכן כשם שהרעיון הרפואי אין בו כל תועלת אם אינו תורם משהו לבריאותו של גוף האדם, כך גם הפילוסוף שיש לו רעיונות והוא מלמדם אין בו כל ערך אם אינו תורם למדות הטובות של נפש האדם¹³. ובראש וראשונה יש להתבונן בהגיון הדברים שלדעתנו טוב להן לנשים הפילוסופיות לדבוק בו¹⁴, אם נשים לב לכך שאותו הגיון פילוסופי הרואה ביראת הכבוד את הטוב העליון אינו יכול לעשותן עזות מצח; שאותו הגיון דברים המלמדנו ענוה יתירה לא יוכל לעשותן נמהרות; שאותו הגיון דברים הרואה בהתרת כל רסן אם כל הרעות ילמדן להיות מיושבות בדעתן; ושאותו הגיון דברים המראה להן שנהול משק הבית הוא מדה טובה לא ילמדן לזלזל בנהול הליכות ביתן כראוי. וכן מעודד ההגיון הפילוסופי את האשה לאהוב את העמל ולעבוד בשתי ידיה.

שיחה שנייה: האם יש לתת לנשים חנוך הדומה להנחם של הגברים?

פעם עלתה לדיון השאלה אם יש לחנך את הבנים והבנות אותו חנוך. הוא אמר: מאמני הסוסים והכלבים מחנכים את הזכרים והנקבות בדומה, ללא כל הבדל ביניהם. הכלבות לומדות לצוד באותו אופן כמו הכלבים; ומי שירצה שהסוסות הנקבות יבצעו כהלכה את תפקידיהם של סוסים, ברור שילמדן את אותם הדברים שמלמדים את הזכרים. מדוע איפוא ינתן לזכרים

13. שוב אותו הדגש בפילוסופיה על העסוק במדות הטובות.

14. הכונה היא לצד האתי של הפילוסופיה.

שבבני האדם משהו מיוחד בחינוכם וגדולם, מעבר למה שניתן לנקבות? משל למה הדבר דומה? לכך שנאמר שלא אותן המדות הטובות חיבות להתפתח בדומה גם אצל הזכרים וגם אצל הנקבות, ושאינן עלינו לחנכם לאותן מדות טובות ובאותה דרך, כאילו אפשר היה ללכת בדרכים אחרות.

והרי נקל לראות שאין מדות טובות שונות לגבר ולאשה. ראשית כל, גם הגבר וגם האשה מוטב להם שיהיו נבונים¹⁵; שכן מה יהיה ערכם של איש או אשה חסרי בינה? וכן עליהם — ללא הבדל בין הזכר והנקבה — לחיות חיי צדק¹⁶; שכן הגבר לא יוכל להיות אזרח טוב אם יהיה איש עָנָל, והאשה לא תוכל לכלכל את משק ביתה כראוי אם לא בצדק תעשה זאת. אך אם היא נוהגת באי צדק, סופה שתעשה אי צדק לבעלה, כשם מסופר לנו על אודות אַרְיפִילָה.¹⁷ וכן ישוב הדעת¹⁸ נאה הוא לאשה, ובדומה לזה נאה הוא לגבר; שכן החוקים מענישים בשוה את הזוּנָה ואת הזוּנָה אחריה. וכן גם תאות הקניין והשכרות, ועוד כיוצא באלו, כיון שהן משולחות רסן ומביאות בזיונות רבים על הכנועים להן, יש בהן ראייה לכך שישוב הדעת הוא דבר שבהכרח לכל אדם, בין אם הוא נקבה או זכר. שהרי רק בזכות ישוב הדעת, ולא משום סבה אחרת, אנו נמלטים מהתרת הרסן¹⁹.

אולי יאמר מי שיאמר שהאומץ²⁰ הולם רק את הגברים, אך גם דבר זה אין לו שחר. שכן גם על האשה הטובה לאזור אומץ ולטהר את עצמה מן הפחדנות, עד שלא ישברו אותה לא הסבל ולא היראה. שאם לא כן, איך

15. שוב נכנסות כאן לדיון ארבע המדות הטובות "הקרדינאליות". הראשונה בהן, שהיא גם החשובה ביותר אצל הסטואים, היא הבינה, φρόνησις, phronesis, שהיא גם ביסודן של שלש המדות הטובות האחרות שאינן מתקימות ללא הבנה מסוימת של המצב בו אנו פועלים בכל מקרה ומקרה.

16. המדה הטובה של עשית הצדק או 'צדקה'. δικαιοσύνη, dikaiosyne. 'ר' הערה 7 לשיחה הקודמת.

17. במיתולוגיה היוונית, אריפילה, Ἐριφύλη, Eriphyle בת מלך ארגוס ואשתו של אחד מגבורי ארגוס, אמפיאראוס, הלשינה על בעלה, שהשתמט ממלחמה שצפתה לו בה סכנת מות, והסגירה את מקום מחבואו תמורת שוחד. הוא נתן בה אמון, וכך יצא לקרב שבו נפל.

18. σωφροσύνη, sophrosyne. 'ר' הערה 4 לשיחה הקודמת.

19. עוד מלה יוונית שאינה ניתנת לתרגום מדויק: ἀκολασία, akolasia, כניעה לכול התשוקות והתאוות ללא כל אפשרות של ריסון. לעתים קרובות מלה זאת היא הפוכו של 'ישוב הדעת'.

20. המדה הטובה הרביעית: ἀνδρεία, andreia. 'ר' הערה 11 לשיחה הקודמת.

תהיה מיושבת בדעתה אם יוכל כל אדם לאלצה להכנע למשהו מגונה באמצעות הפחדה או איומים בסבל? וכן על הנשים להיות מיומנות בהגנה עצמית אם אין בדעתן להיות גרועות מן התרנגולות ויתר הצפרים, שנלחמות בחיות גדולות מהן למען גוזליהן. מדוע איפוא תהיינה הנשים חסרות אומץ? ואם רצוננו בראיה לכך שיש להן חלק גם במאבק בנשק, הרי לנו האמזונות²¹, שהכניעו בכוח הנשק עמים רבים. מכאן שאם יתר הנשים נופלות מהן בדבר זה או אחר, הרי זה בעיקר מחוסר אימון. >ואם אמנם < המדות הטובות של הגבר ושל האשה <הן זהות>²², מן ההכרח הוא שיזכו שניהם באותו גידול ובאותו חנוך. שכן יש להשקיע כהלכה בכל בעל חיים ובכל צמח את הטפול המביא אותו להצטיינות²³ המיוחדת לו. וכן אלו היה על הגבר והאשה בשווה להיות מוכשרים לנגן בחליל, והיה דבר זה לשניהם תנאי הכרחי לחיים, הרי היינו מלמדים את שניהם את אומנות הנגינה בחליל, וכן אילו היה עליהם לנגן בקיתרה. ואם על כל אחד משניהם להיות לטוב באמצעות ההצטיינות המיוחדת לאדם, ולהיות מסוגל לחשוב בבינה, ולהיות מיושב בדעתו, וליטול חלק גם באומץ ובצדק, ללא הבדל בין הגבר והאשה, האם לא נחנך את שניהם באותה צורה, ולא נלמד את שניהם בשווה את אותה אומנות שבה נעשה האדם לאדם טוב? אולי ישאל מי שישאל: "ובכן, האם לדעתך על הגברים ללמוד את אומנות הטוויה בדומה לנשים, והאם על הנשים להשתתף בתרגילי הגימנסטיקה בדומה לגברים?" לזה שוב לא אתן את הסכמתי; כי אומר אני שכיון שיש במין האנושי טבע אחד חזק יותר — של הגברים — וטבע שני חלש יותר — של הנשים — הרי יש להקצות לכל אחד מטבעים אלה את המלאכות המתאימות לו, את הקשות יותר לחזקים ואת הקלות יותר לחלשים. משום

21. במיתולוגיה היוונית, עם של נשים לוחמות שגרו מעבר לנהר טנאיס (הדון באוקראינה של ימינו) והשתתפו במלחמות שונות, שבכמה מהן גם כבשו חבלי ארץ. האמזונות סייעו לטרויאנים במלחמת טרויה.

22. במקום זה יש 'חור' בכתבי היד, ומה שהבאתי בסוגרים משולשים הוא תרגום ההשלמות הסבירות ביותר שמציעים החוקרים.

23. 'הצטיינות' היא תרגומי למלה, ἀρετή, arete, שהיא גם השם למכלול המדות הטובות וגם השם המתאר כל אחת מן המדות הטובות לעצמה. כך, האומץ הוא 'הצטיינות', וכן ישוב הדעת או הצדקה; אך מי שיש לו כל אותן המדות הטובות הוא אדם טוב ללא הגבלה, ויש לו ה'הצטיינות' המיוחדת לאדם ללא סיג ובמלוא מובן המלה. ר' מאמרי 'ההצטיינות והאדם הטוב: גלגולי מושגים ובעיות ביון העתיקה' בקובץ *מדות ורגשות*, בעריכת אסא כשר ואהרן נמדר, רמת-גן תשנ"ה - 1994, עמודים 77-110.

כך מלאכת הטווייה מתאימה לנשים יותר מאשר לגברים, וכך נהול משק הבית; והגימנסטיקה מתאימה לגברים יותר מאשר לנשים, וכך כל המלאכות הנעשות תחת כפת השמים. אך לעתים יבצעו גברים כמה מן המלאכות הקלות יותר והנראות מתאימות לנשים, ונשים יעבדו במלאכות קשות יותר שנראות כהולמות את הגברים, וזאת כאשר ידרשו זאת צרכי הגוף, ההכרח, או הרגע הנכון²⁴. למעשה, כל הפעולות האנושיות משותפות ושוות לגברים ולנשים, ואין למנוע מאחד משניהם פעולה זאת או אחרת; אך אחדות מהן נוחות יותר לטבע האחד ואחדות לטבע השני, ולכן אלה נקראות מלאכות גברים ואלה מלאכות נשים. אשר לדברים המביאים להצטינות, כאן יצדק מי שיאמר שהם תואמים את שני הטבעים בשווה, ואין אנו אומרים שהמדות הטובות הולמות את אלו יותר מאלה; ולכן סבור אני שמן הראוי שנחנך להצטינות בצורה דומה את האשה ואת הגבר.²⁵ ויש ללמד מגיל הינקות שדבר זה הוא טוב והדבר ההוא רע — <אותו הטוב ו>אותו²⁶ הרע לשניהם; ודבר זה מועיל והדבר ההוא מזיק, ודבר זה יש לעשותו, ואילו הדבר ההוא אין לעשותו. ומכאן באה הבינה ללומדים דברים אלה, גם נערות וגם נערים, ללא הבדל ביניהם; ולאחר מכן יש לנטוע בהם רגשות רתיעה מכל מעשה מגונה, ואם נטענו בהם רגשות אלה, כרי ששניהם — גם הגבר וגם האשה — יהיו מיושבים בדעתם. וכך מי שאנו מחנכים אותו כהלכה, יהיה אשר יהיה, זכר או נקבה, יש להרגיל אותו שישא בסבל, שלא יירא את המות, וכך יש להרגילו שלא יכפוף את ראשו לפני כל צרה המתרחשת ובאה. ובדברים אלה ייעשה לאמיץ; והרי כבר הראינו קודם שגם על האשה ליטול חלק באומץ. וכך יש ללמד שאין ליטול יותר מחלקנו²⁷, ושעלינו לשמור על השויון²⁸, ולשאוף לעשות טוב לבני האדם ולא לעשות רע להם, שכך גם אנו בני אדם. כל הדברים האלה הם לקח טוב, והם עושים את הלומדים אותם אנשי צדק. ומדוע ילמד

24. שוב מלה יונית שאינה ניתנת לתרגום: καιρός, kairos. נקודת זמן שבה אתה חש שהיא 'נוצרה' בדיוק לשם פעולה זאת או אחרת.

25. מכאן ואילך ניתנת לנו מעין 'תכנית ללמודי המדות הטובות בגיל הצעיר', וסדר הלמוד.

26. שוב, השלמה של חוקר במקום שכל הנראה נשמטו מלים בכתבי היד.

27. כלומר, להמנע מן המדה הרעה של 'לקיחת יתר': πλεονεξία, pleonexia. 'ר' הערה 10 לשיחה הקודמת.

28. שהוא היפוכה של אותה 'לקיחת יתר': 'ר' שוב אותה הערה.

דברים אלה דוקא הגבר, ורק הוא? חי זאוס, אם מן הראוי שהנשים תהיינה צודקות, הרי את אותם כללי הצדק העיקריים והחשובים ביותר יש ללמד לשניהם. ואם בכל הנוגע לפרט קטן זה או אחר שהוא ענינו של בעל אומנות מסוימת הגבר ידע והאשה לא תדע, או להיפך, האשה תדע והגבר לא ידע, לא יהיה זה הברדל של ממש בחנוכו או בחנוכה; כל עוד בכל הנוגע לדברים הגדולים לא ילמדו בשונה זה מזו, אלא את אותם הדברים עצמם. ואם ישאל אותי השואל מה הוא המדע הממונה על חנוך זה, אענה לו שללא פילוסופיה לא רק הגבר, אלא גם האשה, לא יחונכו כראוי. ואין פרוש הדבר שעל הנשים לרכוש לעצמן בהירות בטעינת טיעונים וחרירות יתר על המדה²⁹, אם ברצונן לעסוק בפילוסופיה כנשים; כי גם אצל הגברים איני משבח ביותר עסוקים אלו. כונתי לכך שעל הנשים לקנות לעצמן את מעלות האופי ואת ההתנהגות האצילה³⁰ — והרי הפילוסופיה, היא ולא אחר, היא האמון לאצילות.

(תרגם מיונית והקדים מבוא: יוחנן גלוקר)

29. התמצאות ומיומנות בטכניקות ניתוח הטיעונים וההתדיינות בויכוחים פתוחים, שהיו חלק מן הקורסים בלוגיקה.

30. ועוד מלה יונית שאין לה תרגום: καλοκάγαθία, kalokagathia. הכונה 'להיות נאה וטוב', ביטוי שמקורו בעלית האתונאית של המאה החמשית. 'נאה' הוא מי שעושה מעשים המקובלים בצבור כנאים, או מהוגנים, בשעה ש'טוב' הוא מי שעושה מעשים מועילים וטובים לו ולאחרים. זאת על קצה המזלג כשמדובר בביטוי שהוא גם חברתי וגם בן תקופה מסוימת. כיצד נתרגם, למשל, לכל שפה שהיא מלים כ'אדמו"ר' או 'פראיר'?